

Uluslararası Tre Edebiyat Kültür Eđitim Dergisi Sayı: 11/3 2022 s. 905-920, TÜRKİYE

Arařtırma Makalesi

BİLGE TONYUKUK YAZITLARININ ANLATIBİLİM UNSURLARI AÇISINDAN İNCELENMESİ

Zuhal EROĐLU KOŐAN*

Geliř Tarihi: Nisan, 2022

Kabul Tarihi: Temmuz, 2022

Öz

Baın-Tsokto bölgesinde bulunan, bu nedenle Baın-Tsokto Yazıtları olarak da bilinen Bilge Tonyukuk Yazıtları, 8. yüzyılın ilk yarısında Bilge Tonyukuk tarafından diktirilmiştir. Yazıtlar, bugüne kadar tarihi değeriyle ön plana çıkmış, edebi bir nitelik taşıdığından söz edilse bile genelde dil özellikleri açısından incelenmiştir. yksel tarih / anlatısal tarih türünün bir rneđi olarak her ne kadar tarih anlatımı ön planda gibi dursa da belli bir tezi okura benimsetmek amacıyla yazıldığı için anlatı bilinçli şekilde kurgulanmıştır. Kompozisyon en baştan belirlenmiş, sıkı bir olay örgüsü sayesinde dağımlığa düşülmemiştir. Yazıtların yazarı Bilge Tonyukuk, aynı zamanda anlatının anlatıcısı ve ana kişisi olduğundan metin “tarih yazımına dayalı (*historiographic*) otobiyografi / kurgusal otobiyografi” olarak değerlendirilebilir. Yazıtlarda olay örgüsü, anlatıcı, kişiler, zaman ve mekân gibi unsurların metnin iletisini ortaya koymaya ve vurgulamaya hizmet edecek şekilde bilinçle işlendiği gze arpar. Sz konusu anlatı unsurları, yazıtların kurgusal boyutunu ve edebi niteliğini gözler nne serer.

Anahtar Szckler: Bilge Tonyukuk, yazıt, tarih, anlatı, kurgu.

ANALYSIS OF THE TONYUKUK INSCRIPTIONS IN TERMS OF NARRATIVE DEVICES

Abstract

The Tonyukuk Inscriptions, located in the Baın-Tsokto region, hence also known as the Baın-Tsokto Inscriptions, were erected by Bilge Tonyukuk in the first half of the 8th century. The inscriptions have come to the fore with their historical value and have been examined in terms of linguistic features, even if it is mentioned that they have a literary quality. As an example of the narrative history genre, although the historical narrative seems to be in the foreground, the narrative has been deliberately constructed because it was written to make the reader adopt a certain thesis. The composition was determined from the very beginning, and it was not messy thanks to a tight plot. Since Bilge Tonyukuk, the author of the inscriptions, is also the narrator and main character of the narrative, the text can be considered as a "historiographic autobiography/fictional autobiography". In the inscriptions, elements such as plot, narrator, people, and setting are conspicuously processed in a way that serves to reveal and emphasize the message of the text.

Keywords: Bilge Tonyukuk, inscription, history, narrative, fiction.

* Arř. Gr. Dr.; Bursa Uludađ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Blm, zuhalerođlu@uludag.edu.tr

Giriş

Baın-Tsokto bölgesinde bulunan, bu nedenle Baın-Tsokto Yazıtları olarak da bilinen Bilge Tonyukuk Yazıtları, 8. yüzyılın ilk yarısında, “II. Köktürk Kağanlığı döneminin büyük veziri, kumandanı ve danışmanı Bilge Tonyukuk” (Alyılmaz, 2000, s. 11) tarafından diktirilmiştir. Bilge Kağan ve Kültigin Yazıtları ile birlikte Orhun Yazıtları veya Köktürk Yazıtları adlarıyla anılır. Türk alfabesiyle yazılan Bilge Tonyukuk Yazıtları, dört yüzü yazılı iki taştan oluşur (Alyılmaz, 2021, s. 3-36). Bir anıt mezar kompleksinde yer alan yazıtların etrafında “insan heykelleri, üzerleri birbirinden farklı çiçek motifleriyle işlenmiş sunak masasına ait granit bloklar, balballar ve döşemeler bulunmaktadır” (Alyılmaz, 2021, s. 1225). Bu da yazıtların, çeşitli törenlerin yapıldığı bir alanda yer aldığını, dolayısıyla yazıtların da bu alanı ziyaret eden kitleye hitap ettiğini ve toplumsallığı ve toplumsallaşmayı yansıtan bir anlamı olduğunu ortaya koyar.

Eski Türk yazıtlarından bahseden ilk isim, 13. yüzyılda yaşamış olan tarihçi ve devlet adamı Cüveynî'dir. Yazıtlar hakkında bilgi veren diğer bilim insanları 17. yüzyılda Nicolaie Milescu, Nicolaes Witsen, Semion Ul'yanoviç Remezov; 18. yüzyılda Joseph Deguignes, Daniel Gottlieb Messerschmidt ve Johann Philipp Strahlenberg'dir. 19. yüzyıldan itibaren yazıtlara ilgi artmış, Friedrich Wilhem Radloff başkanlığındaki heyet, Vilhelm Ludwig Thomsen, Friedrich Hirth başta olmak üzere birçok araştırmacı çalışmalarını yazıtlar hakkında değerli bilgiler ortaya koymuşlardır. Türkiye'de ise ilk kez 1895'te *İkdam* gazetesinde yayımlanan ve Necip Asım'a ait olduğu tahmin edilen “Hutût-ı Kaadîme-i Türkiyye” başlıklı yazıda yazıtlardan söz edilir. Müftüoğlu Ahmet Hikmet'in 1920'de *Tasvir-i Efkar* gazetesinde tefrika edilen romanı *Gönül Hanım*, kurmaca bir eser olmakla birlikte yazıtlar hakkında makale hüviyetinde bilgiler vermesi itibarıyla dikkati çeker.¹ Necip Asım'ın *Orhun Abideleri*, Hüseyin Nihal Atsız'ın “En Eski Türk Müverrihi: Bilge Tonyukuk” başlıklı yazısı ile *Bozkurtlar Diriliyor* romanı, Abdullah Ziya'nın *Gültekin* romanı, Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* adlı akademik çalışması, Talat Tekin'in *A Grammar of Orkhon Turkic* başlıklı doktora tezi gibi çeşitli türdeki metinlerde Bilge Tonyukuk Yazıtları hakkında bilgiler yer almaktadır. Yakın zamanlarda kıymeti daha çok anlaşılan ve daha fazla akademik çalışmaya konu olan yazıtlarla ilgili Nejat Diyarbekirli, Efrasiyap Gemalmaz, Ahmet Bican Ercilasun, Osman Fikri Sertkaya, Cengiz Alyılmaz, Osman Mert, Hatice Şirin, Erhan Aydın, Ahmet Taşağıl ve Rysbek Alimov gibi birçok akademisyenin çalışmaları bulunmaktadır (Alyılmaz, 2021, s. 3-36).

Yazıtların Edebî Niteliği

Yadsınamayacak bir tarihî değer taşıyan ve daha çok dil özellikleri açısından ele alınan yazıtların edebî niteliğine zaman zaman işaret edilmiş olmakla birlikte yazıtlar şimdiye dek ayrıntılı bir incelemeye tâbi tutulmamıştır. “Karşılaştığımız bu eser yalnızca en üst düzeyde ve birincil önemde bir tarihî yazıt değildir; burada elimizde hazinelerin en enderi, eski Türk edebiyatının özgün bir yapıtı bulunmaktadır.” diyen M. Sprengling (Sprengling'den akt: Alyılmaz, 2021, s. 68), yazıtları “[h]er şeyiyle kendine özgü” bir “başyapıt” olarak değerlendirir (Sprengling'den akt: Alyılmaz, 2021, s. 68). Giraud, “mesajın alıcı üzerinde etkili ve kalıcı olabilmesi için edebî dilin bütün imkânlarından yararlandığını” belirtir (Giraud'dan akt: Alyılmaz, 2021, s. 68). İ. B. Stebleva ve V. Thomsen da çalışmalarında benzer şekilde şiirsel ve destansı bir anlatıma sahip olduğunu vurguladıkları yazıtların edebî yönüne dikkati çekerler

¹ Roman hakkında geniş bilgi için bk: Ercilasun, 1997; Kerman, 2009; Yıldız, 2014.

(Stebleva ve Thomsen'dan akt: Alyılmaz, 2021, s. 68). İnci Enginün, “destanî metin” olarak nitelediği yazıtların, “sadece bir dil malzemesi olarak görüleme[yeceğini]”, “[m]etnin edebî niteliğinin ve öneminin belirtilmesi gerektiği[ni]” söyler (2011, s. 341-342). Eski Türk yazıtları üzerine çalışan Ali Akar da yazıtların birçok nedenle değerli olduğunu vurgularken edebî niteliğinden de söz eder:

Bu yazıtın dil ve kültür değeri, Köktürkçenin, dolayısıyla Köktürkçeden türeyen bütün Türk lehçe ve şivelerinin ilk belgelerinden biri olmasıdır. Bu yönüyle, metin Türk dili, edebiyatı ve kültürünün yazılı olan ilk kanonu sayılmalıdır. Çünkü bu Yazıt, günümüz Türk lehçe ve ağızlarının ilk başvuru kaynağıdır. Edebî sanatlarımızla ilk örneklerine yine bu Yazıt'ta buluruz. Türklerin hayat felsefesi, yaşayış tarzları ile ilgili olarak da bu Yazıt'a başvurmaktaız. İşte bu yönleriyle metni “yazılı” dönemin ilk kanonu kabul ediyoruz (2021, s. 3).

Benzer şekilde, İlhan Özkeçeci'ye göre de yazıtlar, “işlek nesir dili ile gelişmiş ve olgun bir ifade tarzına sahiptir. Edebî açıdan mükemmel bir tutarlılığa sahip olan ve özlü sözlerle, deyimlerle bütünleşmiş olan metinlerdeki bu olgun anlatım, uzun tecrübelerle sahip bir toplumun işaretçisidir” (2011, s. 665). Yazıtların edebî yönünün olduğuna işaret edilse de edebîlik daha çok dil özellikleri açısından ele alınmış, yazıtlara anlatı unsurları ve teknikleri açısından yaklaşılmamıştır. Araştırmacıların ortak bir görüşle belirttikleri gibi, yazıtlarda gerçekten gelişmiş dil özelliklerine rastlanır; bilhassa söz sanatları bakımından zengin bir dil söz konusudur. Bu durum öncelikle yazıtların yazıldıkları dönemde dilin uzun bir geçmişe sahip olduğunun, dolayısıyla işlendiğinin göstergesidir. Bir metnin edebî nitelik kazanması için hedef okur kitlesine uygun şekilde dilin incelikle kullanılması, dilin mevcut imkânlarından sonuna kadar faydalanılması son derece önemlidir. Bununla birlikte, yazıtların işlenmiş, zengin bir dille yazılması, yazıtların edebîliği açısından önemli olmakla birlikte işin yalnızca bir boyutunu oluşturur. Yazıtlar üzerine yaptığı değerli çalışmalarıyla tanınan Cengiz Alyılmaz, yazıtların sadece dil özellikleri açısından değil, kompozisyonu açısından da dikkate değer olduğunu şöyle dile getirir:

Bilge Tonyukuk'un Türk tarihine ait önemli hususları anlatırken bunu son derece ustaca kurguladığı; giriş, gelişme ve sonuç bölümleri olan bir edebî metin olarak dikkatlere sunduğu görülür. Nitekim o, söz konusu metnin giriş kısmında önce kendini tanıtmış; geride kalan süreçte Türk boy ve topluluklarının kendi içlerinde ve komşularıyla yaşadıkları sorunları dile getirmiş ve Türk tarihine ait olayların kısa bir değerlendirmesini yapmıştır. Metnin gelişme bölümünde ise İlderiş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerinde bağımsızlık ve özgürlük yolunda çekilen sıkıntıları, verilen mücadeleleri, yapılan savaşları anlatarak kendisinin danışmanlığında ve komutanlığında elde edilen başarıları ayrıntılı bir şekilde gözler önüne sermiştir. Bilge Tonyukuk söz konusu metnin sonuç bölümünde ise Türk boy ve topluluklarının güçlü, kudretli, cesur, savaşçı, kararlı, akıllı, bilge... kağan ve kumandanlar tarafından yönetildikçe hiçbir sıkıntısının olmayacağına dikkat çekerek birlik ve bütünlük mesajları vermiştir (2021, s. 214-215).

Bilge Tonyukuk Yazıtları, belli bir kitleye mesaj iletme kaygısıyla yazıldığından sadece dilin kullanımı konusunda özenilmemiştir; metnin tamamında yapı ve anlatım teknikleri açılarından hesaplanmış bir bütünlük göze çarpar. Metin, Alyılmaz'ın da dikkati çektiği gibi, gelişigüzel yazılmamıştır. Kompozisyonun her bir ayrıntısı, bengütaşlara nakşedilmeden önce belirlenmiştir. Dil, son derece veciz kullanılmış; kimlerden, hangi olaylardan nasıl ve ne kadar

bahsedileceği, metnin mesajına katkısı dikkate alınarak tayin edilmiştir. Yazıtlar, konu olarak yazılış tarihine yakın dönemin savaşlarını ve siyasi olaylarını mercek altına alır, ancak tarihi bilgileri art arda sıralayan bir kronik / vakayiname olmanın ötesine geçer. Zira, okur üzerinde belli bir etki oluşturmayı hedefler.

Eski zamanların tarihyazıcılığı anlayışından yola çıkarak, gerçek ve kurgu arasındaki ayırımın bugün sanıldığığının aksine çok keskin sınırlara dayanmadığını söyleyen Terry Eagleton, “Eski zamanlarda, tarihyazıcılığı miti, efsaneyi, vatansever coşkuyu, ahlâki aydınlatmayı, siyasi gerekçelendirmeyi ve o nadir bulunan üslupsal ustalık unsurunu [...] içerirdi. Nadiren gerçeklerle ilgili bir meseleydi.” (Eagleton, 2012, s. 119) diyerek tarihyazıcılığının gerçeklerin basit bir aynası olmaktan ziyade gerçeklerin kurulduğu bir alan olduğuna dikkati çeker. Bilge Tonyukuk tarafından yazılan yazıtlar, buna bağlı olarak öyküsel tarih / anlatsal tarih türünün bir örneği olarak kabul edilebilir:

İyi bir tarihçinin elinden çıkmış bir tarih çalışmasına bakıldığında olaylar kaçınılmazmış gibi görünür. [...] Fakat bütün tarihçiler bilir ve bütün okuyucu önünde sonunda öğrenir ki, her hikâye kurgulanmış, her vurgu bilinçli olarak tercih edilmiş, her ana karakter de bir tarihçi ya da tarihçilerden oluşan bir ekip tarafından seçilmiştir. [...] Her ne kadar bazı gerçekler ve onları vurgulamak kaçınılmaz olsa da, o gerçekler bir araya getirilirken bir dolu seçim yapılır. İşte bu seçimlerin toplamına öyküsel tarih diyoruz (Fuldford, s. 51-52).

Bilge Tonyukuk Yazıtları’nın yazılış amacı sadece tarihi kayda geçirmek değildir, tarihi belli bir forma bağlı olarak hafızalara naksetmektir. Yazıtlar, belli bir kitleye hitap ederek söz konusu kitleyi etkisi altına almayı hedeflemektedir. Diğer bir deyişle, yazı, geçmişini şekillendirerek hâli ve geleceği belirleyen bir kurucu unsur olarak var olmaktadır. Bu işlevi yerine getirebilmek için, yani geçmişten hareketle geleceği inşa edebilmek için öyküsel / anlatsal bir yapı benimsemekte, anlatı unsurlarını bilinçli şekilde kullanmakta ve çeşitli anlatı tekniklerine başvurmaktadır.

Yazıtların içerik olarak nasıl bir dünya inşa ettiğini anlamak için anlatı kavramına ve unsurlarına yakından bakmak gerekir. “[T]ecrübelerimizi yansıtan ve açıklayan bilgileri / verileri özel bir model şeklinde düzenleyen algısal bir etkinlik” olarak anlatı (Edward Branigan’dan akt: Jahn, 2015, s. 89), “anlatılabilirlik” ve “tecrübilik” unsurlarına dayanır:

[Anlatı] insani bir amaçla, eylemle, değişimlerle ve bu değişimlerin seyrini belirleyen sonuçlarla meşguldür. Hiç bitmeyen mucizelerini tecrübenin ayrıntılarına yerleştirmeye, tecrübeyi de zaman ve mekânın içine yerleştirmeye çalışır. [...] [Öykü] eşzamanlı olarak iki manzara kurmak zorundadır. Birisi, eyleyen, amaç, durum, araç [...] gibi bileşenlerden oluşan eylem manzarasıdır. Diğeri ise bilinç manzarasıdır yani eyleme katılanların ne bildikleri, ne düşündükleri, ne hissettikleri ya da ne bilmedikleri, ne düşünmedikleri, ne hissetmedikleri[.]dir. Aslında “gerçek” dünyayla ilgili bilgileri bir kenara bırakarak tamamen başkahramanın ruhsal gerçekliklerinden oluşan bir dünya yaratmak, modern romancıların ve oyun yazarlarının bir icadıdır (Jerome Bruner’den akt: Jahn, 2015, s. 89).

Bruner’in işaret ettiği gibi, modern anlatılarda odak noktası kişinin iç dünyasına kaymış olsa bile anlatının çıkış noktasında tecrübe vardır. Manfred Jahn da “her anlatının bir öykü sunduğunu” söyleyerek ekler: “Öykü, içinde karakterlerin yer aldığı bir olaylar dizisidir” (2015, s. 12). Bilge Tonyukuk Yazıtları da bir ana kişi başta olmak üzere birçok kişinin yer aldığı

olaylar dizisiyle başı sonu belli, bütünlüğü olan bir hikâye sunar. Bu noktada yazıtlar, “vaka[nın] asıl unsur [olduğu], diğerleri[nin] vakanın etrafında birleşerek eseri vücuda getir[diği]” “anlatma esasına bağlı edebî metinler” (Aktaş, 1991, s. 11) grubundan sayılmalıdır. “Anlatma esasını çevresinde ele alınabilecek edebî eserlerde vakanın anlatılması gösterme ve tasvirlerle zenginleşerek, tamamlanarak karşımıza çıkar. [...] [B]elirli bir süre içerisinde birbirine bağlanmış hâdiseler zinciri nakledilir” (Aktaş, 1991, s. 12).

Yazıtlar en temel hâliyle anlatı olarak ele alındığında metnin yazarı ile anlatıcısını birbirinden ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Yazıtların anlatıcısı, kendisini anlatının hemen başında tanıtan, aynı zamanda tarihî bir kişilik olan ve yazıtları yazdıran Bilge Tonyukuk’tur. Metnin anlatıcısı, kendisini yazarın kimliğinde tanıttığı için burada “örnek yazar” kavramından da söz etmek gerekir. Umberto Eco’ya göre, “Örnek yazar bir eylemde bulunur ve [...] bize sunduğu betimlemelerin hayal gücümüze ve fiziksel tepkilerimize bir dürtü olması gerektiğini belirtmek üzere kendini gösterir” (2013, s. 32). Yazıtların ampirik yazarı, örnek yazarı, anlatıcısı ve ana karakteri Bilge Tonyukuk’tur; bu çalışmada metin, tarihî bir belgenin ötesinde edebî bir metin olarak dikkate alındığından anlatı düzleminin dışında kalan ampirik yazar göz ardı edilecektir. Bununla birlikte tüm bu çakışma dolayısıyla metin, “tarih yazımına dayalı (*historiographic*) otobiyografi / kurgusal otobiyografi” (Jahn, 2015, s. 51) türünün bir örneği olarak kabul edilebilir. Hülya Argunşah, “hatıra” ve “tarih” arasındaki ayrımı şöyle açıklar: “Hatıra daha çok insanın kendi geçmişleriyle ilgili olan bir zamanı çağrıştırırken tarih insanlığın, geniş anlamıyla milletlerin geçmişleriyle kurdukları bağın adıdır. Tarih bu anlamıyla insan topluluklarını anlamsız bir kalabalık olmaktan çıkarıp millet olma boyutunu kazandırır” (2016, s. 9). Bilge Tonyukuk Yazıtları’nda bu ikisi birleşmekte, kişisel tarih toplumsal tarihle özdeşleştirilmektedir. Böylece yazıtlar, otobiyografinin sınırlarını aşarak toplumun tarihine ışık tutar. Burada önemli olan nokta, anlatının en baştan bu amaçla kurulmasıdır.

Anlatı Yapısı / Olay Örgüsü

Terry Eagleton’a göre edebî eserin en önemli unsuru dildir: “‘Edebî’ eser derken kastettiğimiz şey, kısmen, ne söylediği nasıl söylediğine dayanarak alınması gereken eserdir. İçeriğin, içeriğin sunulduğu dilden ayrı düşünülmemeyeceği yazı türüdür. Edebî eserlerde dil, gerçekliğin yahut deneyimin basit bir aracı değil, esastır” (2015, s. 13). Edebî eserde konunun “nasıl” sunulduğu, en az “ne” anlatıldığı kadar önemlidir; zira içeriğin yazar için ne anlama geldiğinin, hitap ettiği okur için ne anlama gelebileceğinin ya da gelmesi gerektiğinin ipuçları “nasıl” sorusuna verilen cevapta gizlidir.

Eagleton, edebî başlangıçların önemli olduğunu, okurun daha ilk cümleden itibaren anlatıyı anlamlandırmaya başladığını, bu nedenle bu bölümlerin anlatıya girişi sağlayan kapılar olduğunu söyler (2015, s. 11-54). Gerçekten de kompozisyonun nasıl kurulduğu, içeriğin hangi sırayla sunulduğu, anlatıda neyin öne çıktığını belirler; zira anlatı, mesajını okura en çarpıcı şekilde vermek üzere düzenlenir. Bilge Tonyukuk Yazıtları, anlatıcı-ana karakter Bilge Tonyukuk’un kendisini tanıtmaya başladığı ile başlar. Bilge Tonyukuk’un kendisiyle ilgili verdiği ilk bilgi, Çin’de doğduğudur. Hemen peşinden *analepsis* ile geçmişe giderek o dönemde Türk halkının Çin’e itaat ettiği, dolayısıyla Türk olmasına rağmen neden kendi topraklarında doğmadığı bilgisini, tarihi ile açıklayan bir parantez açar anlatıda. Bu iç hikâye, metnin temel iletişiyle yakından ilgilidir; zira Türk halkının yaptığı hatalardan ders çıkarmazsa hâlde de aynı duruma düşebileceği konusunda bir uyarı içerir. Bilge Tonyukuk, dağda taşa kalan yedi yüz kişiyi yöneten “şad”ın kendisine kağanlıkla ilgili düşüncesini sorunca düşünüp taşınır ve “şad”ı,

yani İleriş Kağan'ı başa geçirir. Bundan sonra İleriş Kağan'la birlikte doğuda ve kuzeyde yaptıkları savaşları anlatır. Refah içinde yaşarlarken bir gün Oğuzlardan gelen bir muhbirin getirdiği haber, onu gece gündüz düşündürür, sonunda düşüncelerini kağana bildirir, ondan gelen onayla savaşmak üzere harekete geçer. Oğuzların ordusunun üç bin kişiden, kendi ordularının ise iki binden kişiden oluşmasına rağmen onları yenerler. Ordunun telef olması üzerine Oğuzlar gelip bağılıklarını bildirirler. Bilge Kağan, Türk halkını Ötüken'e yerleştirir. Bu haber üzerine dört yönden boylar rahatsız olurlar. Akınlar devam eder ve iki bin kişilik ordularıyla yirmi üç şehri ele geçirirler. Başarıları nedeniyle çok düşman kazanırlar; yine bir muhbir düşmanın saldırı planı yaptığı haberini getirince Bilge Tonyukuk gece gündüz düşünüp düşmanın üzerine onlardan önce hücum etmeye karar verir. Zaferle sonuçlanan bir saldırıdan sonra bu kez üç tane muhbir gelir. Muhbirlerden aldığı bilgilere göre düşmana saldırı kararı alır, ancak kağan bu kez onaylamaz, sadece savunmayı kuvvetlendirmeyi önerir. Bilge Tonyukuk, kağanın kendisi hakkında söylenen kötü sözlerin etkisi altında kaldığını haber alınca orduyu savaşa sevk eder. Çok zorlu şartlara rağmen yönettiği orduyla düşmanlarını yenerler ve kendilerine bağlarlar. Bilge Tonyukuk, bu noktadan sonra İleriş Kağan'ın başarılarından ve onun danışmanı olarak kendisinden övgüyle söz eder. Bir danışman olarak İleriş Kağan'dan başka Türk Böğü Kağan'a ve Türk Bilge Kağan'a da hizmet ettiğini söyler. İleriş Kağan'ın ölümü üzerine Kapgan Kağan'ı başa geçirir. Bilge Tonyukuk, onun döneminde de gece gündüz demeden çok çalışır, ülkesini korur. Danışmanın halk ve devletin istikbali için önemini vurgular. Yazıtları yazdırdığı ana gelir ve bu yazıtları Türk Bilge Kağan'ın devleti zamanında yazdırdığını söyler. İleriş Kağan'ın ve kendisinin başarılarının halkın mevcudiyeti için öneminden tekrar söz ederek Kapgan Kağan'ın halkını yok olmaktan kurtardıklarını dile getirir.

Bilge Tonyukuk, anlatısına kendisini belli bir topluluğun parçası olduğu vurgusuyla tanıtarak giriş yapar. Doğduğu zaman mensup olduğu boyun siyasî şartları hiç iç açıcı değildir. Sonrasında halkını bir arada tutmak, korumak ve daha ileri bir seviyeye getirmek için nasıl uğraş verdiğini, kendisini halkına nasıl adadığını yaptığı savaşları anlatarak açıklar. Anlatıyı, yazılış zamanına getirip sonuca ulaştır, ülkenin refahı için yöneticilerin son derece önemli olduğu vurgusu ile metni sonlandırır. Serim ve çözüm bölümleri, metnin yazılış amacını ortaya koyarken düğüm bölümü mesajı kanıtlamak adına savaş tarihinden oluşur. Kronolojik olarak anlatılan düğüm bölümü, birçok zorluğa rağmen vizyon ve misyon sahibi danışman, komutan ve kağan ile zaferin mutlak olduğunu, böylece halkın dışarıya karşı korunacağını, içeride de huzurla yaşayacağını gösterir. Akıllı, sağduyulu, güçlü, yiğit, dinamik ve atik danışman, komutan ve yöneticiler halklarını daima ileri bir seviyeye taşırlar. Anlatıda, “kağanı, yiğit / savaşçı imiş; danışmanı [da] bilge / akıllı imiş” (s. 323, s. 338, s. 353) vurgusu birkaç kez geçer. Ayrıca, “Tanrı lütfetti” (s. 329, s. 369, s. 389) ifadesinde olduğu gibi, Tanrı'nın yardımını sürekli hatırlayıp / hatırlatıp kendilerini ve halkını yücelik duygusuyla donatır.

Kişisel hayat hikâyesinin, içinde yaşanan toplumun hayat hikâyesiyle birleştirilerek anlatıldığı Bilge Tonyukuk Yazıtları, neden-sonuç ilişkisi kurarak ilerleyen eylemlere dayanır. Yazıtların anlatıcısı olarak Bilge Tonyukuk, kişisel tecrübelerini toplumun tecrübeleriyle ilişkilendirip toplum olarak var olma ve hayatta kalma mücadelesini, bu süreçte kendi rolünü ön plana çıkararak bir savaş anlatısı şeklinde hikâye eder. Bu nedenle, Mehmet Kaplan'ın da tespit ettiği gibi “göçebeye has düşünce tarzı”nın kendisini açıkça hissettirdiği anlatıda (2007, s. 39) hareket ve hız önemlidir, keza anlatıda da hayatta kalmanın iki önemli koşulu olarak sunulur. Anlatının başlarında avcılık ve hayvancılık hakkında verilen bilgiler metnin temel iletisini desteklemeye yarayan bilgi olarak önemlidir:

[Avladığımız] yaban hayvan(larını) yiyerek, tavşan(ları) yiyerek yaşıyorduk. Halk[ın] boğazı/karnı tok idi. Düşman[lar]ımız etrafımızdan uçup/kaçıp [gitmiş] gibiydiler; biz [ise] onları [her an yakalamaya hazır] akdoğanlar gibiydik. [İşte] böyle [huzur içinde] yaşarken [bir gün] Oğuz[lar]dan [bir] muhbir geldi[.] (s. 321).

Bilge Tonyukuk, avcılıkla geçindiklerini, yalnızca günlük hayata dair bir bilgi olarak vermez; düşmanlarına karşı av durumuna düşmemek için her zaman “avcı” ruhunu taşıdıklarını vurgulamak amacıyla dile getirir. Hayatın dingin aktığı, savaşılmayan dönemlerde bile her daim tetikte beklemek zorundadırlar. Dolayısıyla avcılıkta önemli olan hareketlik, hız, çeviklik, etrafi kontrol altında tutma bütün yaşamlarını belirleyen kültürel unsurlardır. Yöneticiler, gelen haberlere göre hızlıca kararlar alıp, gerektiğinde inisiyatiflerini kullanarak bir an önce eyleme geçerler. Ayrıntı açısından çok zengin bir metin olmayan Bilge Tonyukuk Yazıtları; bir haberin gelişi, bu haberin içeriğine göre alınan karar, kararın uygulanışı, uygulamanın sonuçları şeklinde ilerler ve bu yapı birkaç kez tekrar eder. Umberto Eco, mitlerin işlevinin, “[d]eneyimin düzensizliğine biçim vermek” olduğunu ifade eder (2013, s. 116). Deneyim her zaman karmaşıktır, çok boyutludur; anlatı ise ayrıntıların ayıklanarak bazı noktaların öne çıkarılması, bazı noktaların tamamen dışarıda bırakılması ile deneyimi belli bir düzene sokar. Ayrıntılar yazıtlarda anlatının yazılış amacına göre ayıklanmıştır ve yaşanan dönemin yaşam koşullarını yansıtır; ayrıca anlatının yapısı da yazılış amacına uygun kurgulanmıştır. “Anlatıcının, bir olay dizisini, tematik olarak bir noktada odaklanmış, derli toplu bir açıklama şeklinde yoğunlaştırarak verdiği bir anlatma tarzı” olan ve hızlandırarak anlatmaya dayanan özetleme (Jahn, 2015, s. 104) tekniği ile yazılmıştır. Hızın hayatî önem taşıdığı bir dönemde anlatının hem içerik olarak hızın önemini vurgulaması hem de şeklen hızlı bir okumaya yönelik cümle yapılarıyla kurulması metnin biçim-içerik açısından uyumlu olduğunu gösterdiği gibi anlatının rastgele oluşturulmadığını ortaya koyar.

Anlatıcı

Biçim-içerik uyumunun nasıl kurulduğunu anlamak için metne yakından bakmak gerekir.² I. Yazıt, anlatıcının kendisini tanıtmayı ile başlar: “(Ben) Bilge Tonyukuk” (s. 309). Yazıtın ilk cümlesinde, anlatıcının kendisini olayların merkezinde yer alan kişi olarak tanıtmayı *otodiegetik* –“anlatıcının kendi öyküsünde başkahraman olarak yer aldığı”- bir anlatımın (Jahn, 2015, s. 65) hâkim olduğunu gösterir. Buna bağlı olarak kahraman bakış açısı ve anlatıcı kullanılmıştır. Anlatıcı Bilge Tonyukuk, anlattığı olayların merkezindeki isim olarak yaşananların aynı zamanda en önemli tanığıdır. Otoritesini metnin yazarı Bilge Tonyukuk’tan alan anlatıcı Bilge Tonyukuk, “ben kendim Bilge Tonyukuk [yapılan savaşları onunla birlikte] kazanmasaydım” (s. 399) diyerek aktardığı zaferleriyle tecrübesini ve “Tanrı [bana böyle bir] bilgi (akıl, fikir) verdiği için” (s. 314) diyerek aklını en önemli meziyeti olarak sunar; böylece toplumunun hayatî dönemecinde / dönemeçlerinde nasıl hassas bir rolü olduğunu altını anlatı boyunca defalarca çizer. Cengiz Alyılmaz’ın da dikkat çektiği gibi, “Bilge Tonyukuk’un bütün sözlerinin sonunda Türk boy ve topluluklarının hayatta kalmalarının ve özgür bir şekilde yaşamalarının İlteriş Kağan ve kendisi sayesinde olduğunu belirtmesi, yaptığı hizmetlerin bilinmemesine, hak ettiği değeri görememesine ve kendisine reva görülen vefasızlığa karşı da

² Yazıtlardan yapılacak alıntılar için Cengiz Alyılmaz’ın *Bilge Tonyukuk Yazıtları* kitabı esas alınacaktır. Alyılmaz, özenle ve titizlikle hazırladığı kitabında yazıtları “Özgün Metnin Epigrafik Belgelemesi”, “Yorumsuz Yazı Çevirimi”, “Yorumlu Yazı Çevirimi”, “Uyarlanmış Yorumlu Yazı Çevirimi” ve “Metnin Türkiye Türkçesine Aktarımı” başlıkları altında aktarmıştır (Alyılmaz, 2021). Çalışmanın okur için anlaşılabilir olması adına alıntılar, metnin “Metnin Türkiye Türkçesine Aktarımı” kısımlarından yapılacaktır.

bir tepkinin ifadesidir.” (2021, s. 397). Buna bağlı olarak, anlatının sadece tarihi aktarmak amacıyla yazılmadığı, belli bir tezi / düşünceyi okura benimsetme niyeti taşıdığı aşikârdır. Bu nedenle tezi kanıtlayacak olaylardan ve durumlardan bahsedilir. I. yazıtın güney yüzünde günlük hayattan ve ihtiyaçlardan bahsetmesi bu açıdan rastlantısal olmadığı gibi günlük hayat hakkında bilgi verme amacından da uzaktır. Zira, yazıtların asıl hedef kitlesi gelecekteki meçhul okurdan çok, -bugünün okuru da kendisini hedef kitlesinin bir parçası olarak görse bile- yazıldığı dönemdeki ve yakın gelecekteki okurdur. Örnek okur,³ metni okudukça yaşananlardan, beklenen dersi çıkaracağı gibi toplumunu ayakta tutmayı başaran ve ömrünü onlara yol göstermeye, onların hizmetine adanmış Bilge Tonyukuk ve İleri Kağan’ın haklarını vizeyon ve misyon sahibi kişiler olarak teslim edecektir. Bilge Tonyukuk’un “herhangi bir kağanlı (özgür) halkta benim gibisi (benim gibi deneyimli ve akıllı) [bir danışman ve komutan] var olursa / var oldukça [o halkın] ne sıkıntısı olacaktı?” (s. 393) diye sorması, örnek okura bunu onaylatmak istediğini gösterir. Ayrıca hayatta kalmanın yolunun akla ve tecrübeye dayandığı vurgusu sadece anlatıcı Bilge Tonyukuk için değil, okurlar için de esastır; aynı değerler dizgesine ait örnek okur aklını kullanarak yaşananlardan ders çıkarıp Bilge Tonyukuk’un söylediklerine kulak verecek, Bilge Tonyukuk’u haklı bulacaktır. Keza, Bilge Tonyukuk’un yaptığı hizmeti görmeyip üstüne bir de onu cezalandıran Kapgan Kağan, toplumuna en büyük zararı verir. Örnek okur, kendisini Kapgan Kağan’la özdeşleştirmek istemeyecektir. Benzer şekilde, anlatının başındaki iç hikâye, Türkler geçmişteki hatalardan ders çıkarmazsa tarihin tekrür edeceğini okura bildirmek amacıyla anlatılır.

Kişiler

Yazıtlarda anlatıcı kadar kişiler de önemli unsurlar olarak göze çarpar. Zira, “[ö]yküleme tekniğine bağlı edebî anlatılar, aynı veya karşı yöndeki güçlerin oyunuyla şekillenen dramatik aksiyon üzerine kurulur” (Korkmaz, 2002, s. 271). “Tarih yazımına dayalı otobiyografi” türünün bir örneği olan Bilge Tonyukuk Yazıtları’nda ana kişi, aynı zamanda anlatıcı olan Bilge Tonyukuk’tur. Ülkü Eliuz’un destan başkişileri hakkındaki tespiti Bilge Tonyukuk Yazıtları için de geçerlidir: “Başkişilerin hayat maceraları / yolculukları, ait oldukları toplumun sosyal, kültürel normlarını, dinlerini, hayata bakış açılarını ve felsefelerini yansıtır” (2020, s. 179). Bilge Tonyukuk, mensubu bulunduğu Türk halkının hayatını, kendisini merkeze alarak anlatır. Hayatını, -kağanlarla birlikte- halkın birliği ve refahını temin etmeye adanmış birçok kez farklı şekillerde tekrar ettiği “gece uyumadan gündüz oturmadan” (s. 388) ifadesiyle vurgular. Türk halkının birliği için verdiği mücadele ile kendisini tanımlayan Bilge Tonyukuk, halkını nasıl koruduğunu göstermek için anlatıyı düşmanlarla yapılan savaşlarla ilerletir. Bu nedenle, doğumuna dair verdiği bilgidен sonra çocukluk dönemi atlar ve bir yetişkin olarak daha çok savaş meydanlarında görünür.

Başkişinin “içinde yaşadığı sosyal ortamı somut bir şekilde sunmaya yarayan” fon karakterler (Harvey, 2017, s. 180) yazıtlarda önemli bir yer tutar. Bununla birlikte, roman türünden farklı olarak bireylerin değil, çeşitli toplulukların bir bütün olarak fon karakterler şeklinde görüldüğünü belirtmek gerekir. Kimi zaman çeşitli topluluklardan kitleler şeklinde söz edilir, böyle durumlarda kitleler liderlerin peşinden giderek kazançlı çıkan ya da onların izini kaybettiği için yollarını şaşırın insan topluluklarıdır. Kitlelerden söz edilirken başta sayıları ve hangi boya mensup oldukları olmak üzere bazı bilgiler verilir; böylece insan toplulukları da

³ Umberto Eco’ya göre örnek okur, ampirik okurdan farklı olarak “[m]etnin işbirliğine gidecek biri olarak öngörmele kalmayıp, aynı zamanda yaratmaya çalıştığı okur tipi[dir].” (2013, s. 21).

birbirinden ayrı özellikleriyle öne çıkarılır. Toplulukların sayılarının bildirilmesi, anlatıyı daha gerçekçi kılmakla kalmaz, aynı zamanda karşı gruplar arasında karşılaştırma yapmaya da imkân verir. Bilhassa savaşlarda karşıt grupların sayıları hakkında bilgi verilerek az kişiyle -Tanrı'nın yardımıyla ve aklın rehberliğiyle- çoğu yenmenin her zaman imkân dâhilinde olduğu vurgulanır. Bu noktada strateji ve elbette stratejik akla ve beceriye sahip kişi (yazıtlara göre bu kişi Bilge Tonyukuk'tur.) öne çıkar. Türklerin Tanrı tarafından desteklendiği vurgusu da topluluğa yücelik atfeder. Böylece Türkler hem Tanrı'nın inayetiyle manevi hem de onları koruyup kollayan ve onlara yol gösteren liderin onlar adına yaptığı mücadeleyle maddi güçler tarafından korunmaktadırlar ancak bu ilişki tek taraflı değildir. Türklerden bunun farkında olması, vefa ile liderlerine ve birbirlerine bağlı olmaları beklenir. Aksi takdirde, daha önce hanımı bırakıp Çin'in egemenliğine girdiği gibi yine Tanrı'nın ve liderin koruyuculuğundan uzak, hansız kalma ve yok olma tehlikesi baş gösterebilir. Düşman, yazıtlarda hiçbir zaman küçümsenmez; aksine gerek nicelik gerekse nitelik açılarından ne kadar çetin olduğu bilgisi bilhassa verilir; böylece güçlüyü yenmiş olmak, yenenin gücünü daha da belirginleştirir. Anlatıcı, kendisi başta olmak üzere toplumunun gücünü her fırsatta dile getirir ancak bu fiziksel güçten çok akıl ve iman gücüdür. Keza, kazandıkları zaferlerin Tanrı'nın da yardımıyla olduğu her seferinde vurgulanır.

Anlatıcının kendi halkına şefkatle yaklaştığı görülür. Anlatıda eylemleri asıl gerçekleştirenler danışmanlar ve komutanlar olarak liderlerdir. Bununla birlikte haklar da pasif değildir. Zaman zaman halk zarar görse de savaş sonrası karşı tarafın halkına genelde zarar verilmediği, halkın bağışlanıp sadece kağanın yakalandığına dikkat çekilir. Halk da kendi rızasıyla gelip bağlılığını bildirir. Böylece ideal savaşçılık ve yöneticilik ile halklarla zorbalığa değil, gönüllülüğe dayanan bir bağ kurulur. Halkların, vizyon ve misyon sahibi önderleriyle birlikte geleceğe emin adımlarla yürüyeceği mesajı verilir. “Devlet[in] devlet, halk[in] da halk” (s. 392) gibi olması için iyi yöneticiler (komutanlar ve danışmanlar) şarttır. Keza, yazıtların son bölümü bunu açıkça gösterir; anlatıcı Bilge Tonyukuk ülkenin mevcut imar edilmiş hâlinin kendisinin ve İltiş Kağan'ın sayesinde olduğunun altını çizer. Anlatının “besleyip egemenliğini sürdürmek” (“igidü olur-”) eylemi ile bitmesi devletin devamlılığına yapılan vurgu nedeniyle son derece anlamlıdır. Burada önemli bir nokta, geleceğin bugünde hazır bulunduğu, hâlin ise geçmişte saklı olduğu bilgisinin anlatının yapısının buna göre kurulmasıyla verilmesidir. Anlatmaya geçmişin unutulduğunu, bu nedenle hataların tekrar edildiğini söyleyerek başlayan Bilge Tonyukuk, anlatısını kronolojik bir sıra takip ederek geçmişten bugüne getirir. Varılan noktada geçmişte yaşanan sorunlar çözülmüş, ülke refaha kavuşmuştur; bu sürecin nasıl atlatıldığı, hayatta kalmanın bilgisi olarak geleceğe ışık tutacaktır. O, lider kültürünün dikkat çektiği anlatıda halkı zor zamanlardan kurtaran bir liderdir.

Yazıtlarda, başkışının vasıflarını daha çarpıcı şekilde ortaya koyan, bilhassa aldığı kararların yerinde olduğunu kanıtlayan Kapgan Kağan, norm karakter olarak bulunur. Başkışının aksine norm karakter, anlatıda “amaç olmaktan çok bir amacı gerçekleştirmek için kullanılan bir araçtır” (Harvey, 2017, s. 181). Kötü yöneticiyi temsil eden Kapgan Kağan, anlatıcı Bilge Tonyukuk'un sözlerini kanıtlayıcı örnek olarak sunulur. Kağan, danışmanı Bilge Tonyukuk'u dinlediği müddetçe ülke tehlikelerden korunmasına ve Bilge Tonyukuk aldığı kararların yerinde olduğu hususunda daima haklı çıkmasına rağmen kağandan hak ettiği takdiri görmemiştir. Böylece iyi kararlar alamayan yöneticilerin, idareleri altlarında bulunan halklarının felaketine yol açtıkları gösterilir. Karşıt niteliklere sahip kişilikler birbirlerinin karakterlerini daha da belirginleştirirler ve iletilmek istenen mesajı daha açık şekilde ortaya koyarlar.

Anlatı “başkışisi ile toplum arasındaki iletişimi sağlayan bir araç” işleviyle (Harvey, 2017, s. 185-186) bulunan muhbirler de aksiyonu sağlayan unsurlar olması itibarıyla norm karakterler olarak anlatıda mühim bir role sahiptir. Dışarıdan getirdikleri haberler, metnin anlatıcısı ve aynı zamanda ana kişisi olan Bilge Tonyukuk’u harekete geçirir. Bilge Tonyukuk, diğer kağanların kendileriyle ilgili planlarını öğrenince uzun uzun düşünüp değerlendirerek nasıl davranacağını belirler. Bu kısımlarda, “düşünme” eylemi altı çizilerek verilir, dolayısıyla bir danışman olarak bilgeliğin sırlarından biri bilgiyi doğru değerlendirmek, bunun için de düşündürmektir. Bu noktada düşünmek kadar doğru bilgiye sahip olmanın, herkesin bilmediğini bilmenin de önem arz ettiği görülür. Bilge Tonyukuk’un başarısının sırlarından biri de güvenilir muhbirlerdir. Zira Bilge Tonyukuk, muhbirlerin getirdiği bilgiler sayesinde düşmanlarından önce davranarak onlara üstünlük sağlar. Kapgan Kağan’ın Bilge Tonyukuk’u azletmesi, muhbirlerden gelen haberlerin de kesilmesine, böylece düşmanın tasarılarına karşı erken önlem alınmamasına yol açmıştır. Ülkeyi felakete sürükleyen bu durum, ülkenin savunma stratejilerinin belirlenmesinde diğer toplulukları yakından takip etmenin önemini gözler önüne serer. Ayrıca muhbirlerin bilgileri sadece Bilge Tonyukuk’a getirmeleri, Bilge Tonyukuk’un yalnızca kendi halkının değil, diğer halkların üzerinde de yadsınamayacak bir gücü ve etkisi olduğunu kanıtlar. Yazıtta muhbirlerin öneminin ısrarla vurgulanması Bilge Tonyukuk’un bir lider olarak iletişim ağına verdiği önemi gösterir. Yazıtlarda dilin son derece veciz kullanıldığı göz önüne alındığında yapılan vurgular daha da anlam kazanır. Muhbirler, coğrafyaya ve insana hâkim olmanın, dolayısıyla hayatta kalmanın yolunu açar.

Zaman

Yazıtlarda olayların ne zaman geçtiğine dair doğrudan bilgi verilmemektedir. Bu nedenle anlatının nicel zamanı hakkında yeterli bilgi yoktur. Yazıtların anlatıcısı, aynı zamanda yazarını temsil ettiği için Bilge Tonyukuk’un hayatından yola çıkarak birtakım bilgilere ulaşmak mümkündür. Yazıtların ne zaman dikildiğine dair kesin bir kayıt olmamakla birlikte 8. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı, yazıtlar üzerine çalışan akademisyenler tarafından kabul edilmiştir. Bilge Tonyukuk, yazıtları ihtiyarladığı bir zamanda yazdığını belirtir: “[Bütün bu işlerin sonunda artık] kendim yaşlandım; kocadım” (s. 392); ayrıca “[Ben bu yazıtları] Türk Bilge Kağan[’ın] devleti zamanında yazdırdım” (s. 394) diyerek kesin bir yıla olmasa da bir döneme işaret eder. Doğumundan yazıtları diktirdiği zamana kadar olan kendi hayat tecrübesini aktardığına göre anlatı zamanı 7. yüzyıl sonu ile 8. yüzyıl başlarıdır. Aynı zamanda ana kişi olan anlatıcı Bilge Tonyukuk, metnin yazım zamanından geriye giderek anlatıyı kendi doğumu ile başlatır, yazılış zamanına / yaşadığı ana dek getirir. Yazıtlarda olaylar, artsürümsel öyküleme tekniği⁴ gözetilerek kronolojik sırayla anlatılır. Bununla birlikte Bilge Tonyukuk, doğumundan önceki toplumsal olayları anlattığı iç hikâyelerle anlatı zamanını daha gerilere götürür. Böylece öyküleme zamanı, anlatı zamanını aşar; ancak takvim bilgisi verilmediği için bu sürenin tam olarak ne kadarlık bir zaman dilimini kapsadığı bilinmemektedir.

Yazıtlarda geniş zaman, görülen geçmiş zaman, şimdiki zaman gibi zaman kipleri kullanılsa da anlatım ağırlıklı olarak görülen geçmiş zaman kipine dayanmaktadır. Bu durum yazıtların türünün “tarih yazımına dayalı (*historiographic*) otobiyografi / kurgusal otobiyografi” olmasıyla açıklanabilir. Örnek yazar ve anlatıcı-ana karakter Bilge Tonyukuk tecrübelerini yazıya geçirdiğini, bunu da toplumsal bir amaca hizmet etmek için yaptığını belirtir. Bu nedenle

⁴ “[A]rtsürümsel öyküleme ve artzaman: gerçekleşmiş bulunan olayın aktarımındaki zaman ile gerçek zamanın eşit olmadığı bu kullanımda anlatıcı, zamanda kesmeler ve atlamalar / sıçramalar yapar.” (Eliuz, 2020, s. 174).

tecrübe ve bizzat şahit olma vurgusuyla paralel olarak seçilen zaman kipi tercihi metnin yazılış amacı açısından uygundur. Bununla birlikte farklı zaman kiplerinin de kullanılıyor oluşu, işlenmiş bir dilin göstergesi olarak kabul edilmelidir.

Zaman, nicel olduğu gibi nitel olarak da anlatılarda dikkati çeker.

Zamanın görecelikle telakki edilişi, sanatçının yolculuğa çıkan kahramanın şahsında zamanın ileri veya geri öteye taşınmasına olanak sağlar. Zaman kavramının, fiziki temel yerine metafizik zemine taşınması eğilimi bu çerçevededir. Sıradizimsel / kronolojik olsa da olmasa da nesnel zaman, yazarın bireysel miti ve niyetine bağlı olarak öznel nitelikler kazanır (Eliuz, 2020, s. 176).

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nda anlatı kronolojik olarak ilerlemekle birlikte zaman zaman geriye dönüşlerle toplumsal hafıza canlandırılmak istenir. İç hikâyeler, anlatı zamanının meselelerini daha iyi anlatmaya yönelik açılmış kapılardır. Anlatıcı-ana kişi, acı veren geçmişteki olayların tekrar yaşanması ihtimaliyle her daim tetikte durur ve mensubu olduğu halkın da öyle olmasını ister. Metnin asıl yazılma nedeni, Bilge Tonyukuk'un halka yaptığı hizmetleri anlatarak değerinin bilinmesini sağlamak olmakla birlikte geçmişin bilinmesinin, bilhassa hataların unutulmamasının, hâlde ve gelecekte benzer tehlikelerin oluşmasını engelleyeceği düşüncesini de işleyen metin, okura sadece “an”ı yaşamamasını, zamanı geçmişten geleceğe akan bir çizgisellikte / kronolojide takip edip değerlendirmesini salık verir. Dolayısıyla zamanın insan üzerinde psikolojik bir etkisi söz konusudur. Uzak geçmiş, anlatıcı-ana karaktere acı verse de doğumundan sonra halkını korumak ve bir arada tutmak adına yaptığı hizmetlerle zaman bütünleyici bir nitelik kazanır.⁵ Zaman, Bilge Kağan'ın başarılarıyla ilerledikçe hem Bilge Kağan hem de halkı için ferahlatıcı bir etki taşır.

Mekân

Mekân, kişinin sadece içinde yaşadığı fiziksel alan değildir; kişinin karakterini belirleyen ve yansıtan temel unsurlardan biridir. Buna bağlı olarak, “mekânsal özelliklerin, karakterleri ve olayları önemli ölçüde etkileyebileceği gerçeği” (Jahn, 2015, s. 109) edebî metinlerin incelenmesinde mekânın, zaman ve kişi gibi diğer anlatı öğeleriyle birlikte önemle ele alınmasını gerekli kılar. Ramazan Korkmaz, mekânları çevresel ve algısal mekânlar olmak üzere iki açıdan inceler. “Olay merkezli anlatılarda kullanılan” çevresel mekânlarda “[k]işi-yer özdeşliği henüz tam olarak sağlanamamıştır” (Korkmaz, 2017, s. 13). Algısal mekânlar ise, “kişi-yer ilişkisini sorunsal açıdan yansıtan, dönüştürülmüş, anlaşılmış yerlerdir; yalnızca topografik bir yer değil, anlam üreten, anıları barındıran, kişinin iç dünyasını yansıtan bir değerdir” (Korkmaz, 2017, s. 13). Algısal mekânlar, işlevleri açısından “labirentleşen dünya ya da kapalı ve dar mekânlar” ile “sınırları sonsuza açılan mekânlar; açık ve geniş mekânlar” olarak ikiye ayrılır (Korkmaz, 2017, s. 13).

Yazıtlarda birçok yer ismi geçmektedir: Çin, Kıtay, Kök Öng (Ongi) [Irmağı], Ötüken Ormanları, İngek Gölü, Tola (Tuul) Irmağı, Şantung, [Yaşıl] Irmak, Çin Denizi, [Sarı] Irmak, Altın Ormanları (Altay Dağları), Kögmen, Bozkır Azları, Anı [bölgesi], Ak Termel [Irmağı], Anı Suyu (Anı Irmağı), Yarış Ovası, İrtiş Irmağı, İnci / Sirderya Irmağı, Ek Dağı, Demirkapı.

⁵ Zaman, bireyi kurması veya tüketmesi itibarıyla nitel açıdan anlatıda iki türlü yer alır: “Karakteri dinginliğe, huzura ve varoluşsal doğuma taşıyan zamansal ilerleyiş, yaratıcı imlemeler kaynağıdır. Zaman, norm karakter gibi tamamlar; var eder, kurtarır, diriltir. Karakter için engel değil; derinleşen anlam katmanlarının karşılığı olarak diriliş kapılarını açar. Varoluşsal çağrılarının rehberliğinde ilerlenen bütünleyici zamanda, geçmiş ve gelecek şimdiki kurar.” (Eliuz, 2020, s. 177).

Çok uzun bir anlatı olmadığı göz önüne alındığında çok fazla fiziksel mekân bilgisi verildi. Modern anlatılarda gerçeklik unsuru olarak yer alan mekân bilgisi, Bilge Tonyukuk Yazıtları'nda çok daha stratejik bir amaçla yer alır. Adı geçen yerlerin okura aşına olduğu varsayılarak metne dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, yakın geçmişin anlatıldığı metnin hedef kitlesi mevcut ve yakın gelecek dönem okuru olduğundan yer bilgileri okuru ikna etmeye yönelik bir unsurdur. Anlatılan coğrafyada neler yaşandığını bizzat gözlemlememiş ya da birtakım bilgilere haiz olmakla birlikte yaşananlarla ilgili esaslı bir bilgiye sahip olmayan okur için yazıtlar hem geçmişin hem hâlin hem de geleceğin bilgisini sunmaktadır. Zaman akıp giderken mekân sabittir; diğer bir deyişle mekânı değiştiren / değişmiş gösteren zamandır. Eğer insanlar zamanın bilgisini doğru şekilde biriktirebilirse mekâna da hâkim olurlar. Mekâna hâkim olmak ise insanın kendi geleceğini elinde tutabilmesi demektir.

Bilge Tonyukuk, insan ve mekân arasındaki ilişkinin bu boyutunu çeşitli şekillerde dile getirir. Bunlardan biri yazıtların hemen başında Bilge Tonyukuk'un kendisini tanıtırken Çin'de doğduğunu söylemesidir. Aslında Türk olmasına rağmen Türk halkı Çin'e itaat ettiği için böyle olduğunu "kendisiyle ilgili ilk bilgi" olarak sunar. Demek ki Çin, başkişinin üzerindeki etkisi itibarıyla kapalı ve dar bir mekândır. Zira "[I]airent izlekli anlatılarda mekân, yalıtık ve tek boyutludur; karakter, zaman, mekân ve onu çevreleyen bütün elemanlarla hatta kendisiyle bile kavgalıdır. Böyle durumlarda mekân, insanı ezmek için üzerine yürüyen karşı güçlerin simgesel bir göstergesidir" (Korkmaz, 2017, s. 14). Çin, yazıtlarda çok boyutlu bir mekân olarak işlenmez; ana kişiye kendisini esaret altında hissettiren düşman gücü temsil eder. Keza anlatıcı, daha sonra Türk halkının Çin'le olan ilişkisinin üzerinde durur. Siyasi iktidar, halk ve mekân birbirlerine bağlı unsurlardır. Böylece kökenin mekâna bağlı olduğu gösterilir. Mekânı korumakla kimliği ve iktidarı korumak arasında bu nedenle doğrudan bir ilişki söz konusudur.

Yazıtların ilerleyen kısımlarında ayrıntılarıyla anlatılan savaşlarda mekân bilgisinin vurgulanması da mekân-kişi bağlantısının anlatıda bilinçle kurulduğunu kanıtlar niteliktedir. Savaşların yapıldığı alanlar yalnızca fiziksel olarak açık alanlar değildir, aynı zamanda ana kişinin üzerinde oluşturduğu etki itibarıyla da açık ve geniş mekânlardır. Bu kısımlarda hareketlilik öne çıkar. "Bu mekânlarda karakter, kendisiyle, çevresi ve bütün evrenle uyum içindedir" (Korkmaz, 2017, s. 21). Anlatıcı-ana karakter ve yönettiği Türk halkı, sadece Çin'in sınırlarından kurtulmamıştır, yapılan savaşlarla coğrafi olarak sürekli genişleyen bir alanda nüfuzunu arttırarak yayılmaktadır. Böylece daha önce gidilmemiş yerlere ulaşmayı bir başarı hikâyesi olarak anlatan ana kişi için savaşarak aştığı coğrafya, sınırları sonsuza açılan mekânlardır. Bununla birlikte, savaş meydanı ayrıntılarıyla anlatılmazken savaşa yapılan hazırlıktan, savaşmak için katedilen yoldan, yoldaki coğrafi engellerden söz edilir. Coğrafi engelleri aşmak zorlukları atlatmak anlamına gelir. Bilge Tonyukuk, on tümen askerin onlarla savaşmak için beklediği haberi üzerine geri dönmek isteyenlere şöyle cevap verir: "Altun (Altay) Orman[lar]ı'nı/Dağ[lar]ı'nı aşarak geldik; İrtiş Irmağı'nı geçerek geldik. [Düşmanlar buraya kadar gelişimiz için de] 'Zor! (Gelemezler!)' dedi[ler]. [Ancak onlar gelişimizden] haberdar [bile] olmadı[lar]." (s. 367). Fiziksel olduğu gibi ana kişideki etkisiyle de açık ve geniş olduğu anlaşılan dağlar ve ırmaklar, anlatıcı-ana karakterin hayata dair hedeflerini gerçekleştirebilmesini sağlar. Coğrafyayla hemhâl olan anlatı zamanının toplumlari için mekân varoluşsal bir anlam taşımaktadır. Hayatta kalmak coğrafya bilgisine bağlıdır. Bilge Tonyukuk, yazı vasıtasıyla mekânın bilgisini zamanla bütünleştirerek toplumsal hafızayı şekillendirmeye çalışır.

Mekânın toplumla ilişkisi, dış mekânların temel alınmasında da kendisini gösterir. İç mekânlar, daha çok bireyle, hatta bireyin iç dünyasıyla ilişkiliyken dış mekânlar kamuya aittir. Edebiyat özne olarak bireye yöneldikçe mekânlar da bireyin ruhsal yapısını ortaya çıkarmaya uygun mekânlara odaklanmaya başlar; bu nedenle burada olduğu gibi toplumun merkezde olduğu anlatılarda toplumun görünür olduğu dış / kamusal mekânlar daha çok öne çıkar. Yazıtlarda mekânlar ayrıntılarla tasvir edilmez, -mekânın insan üzerindeki etkisini yansıtacak şekilde- daha çok sınırlar ve coğrafi özellikler bildirilir.

Sonuç

8. yüzyılda diktirilen Bilge Tonyukuk Yazıtları, bugüne kadar tarihî değeriyle ön plana çıkmış, her ne kadar edebî bir nitelik taşıdığına işaret edilse de daha çok dil özellikleri açısından incelenmiştir. Tarihî bir kişilik tarafından yazılması ve tarihî olayları anlatması nedeniyle yazıtlar, sadece tarihî bir metin olarak algılanmış, metnin kurgusal boyutu göz ardı edilmiştir. Oysa yazıtlarda, sadece tarihî bilgileri art arda sıralamakla yetinilmemiştir. Öyküsel tarih / anlatsal tarih türünün bir örneği olarak tarihî bir metin olsa bile belli bir tezi okura kabul ettirmek / benimsetmek amacı taşıdığından anlatı bilinçli şekilde kurgulanmıştır.

Metnin kompozisyonu en baştan belirlenmiş, sıkı bir olay örgüsü sayesinde dağınıklığa düşülmemiştir. Yazıtların yazarı Bilge Tonyukuk, aynı zamanda anlatının anlatıcısı ve ana kişisi olduğundan metni “tarih yazımına dayalı (*historiographic*) otobiyografi / kurgusal otobiyografi” olarak değerlendirmek de mümkündür. Anlatıda kahraman bakış açısı hâkimdir. Kendisini tanıtarak anlatıya başlayan anlatıcı-karakter Bilge Tonyukuk, doğumundan yazıtları yazdırdığı tarihe dek halkına yaptığı hizmetleri, başarılarını vurgulayarak ortaya koyar. Geçmişte yaşanan hataların çözümünde nasıl rol aldığını, hatta nasıl adım adım ilerlediklerini kendisini anlatının merkezine koyarak anlatır. Özetleme tekniğiyle hızlıca anlatılan olaylarda, nelerin anlatılıp nelerin dışarıda bırakıldığı konusunda belirleyici unsur Bilge Tonyukuk’un danışman olarak zaferlerdeki katkısıdır.

Anlatıdaki kişiler de benzer şekilde başkisi Bilge Tonyukuk’un başarılarını vurgulamasıyla dikkati çekerler. Bunlardan Kapgan Kağan; Bilge Tonyukuk’un özelliklerini belirginleştirmek, onun kararlarındaki haklılığı göstermek, halkına yaptığı hizmetlerin büyüklüğünü göstermek için yer alan bir norm karakterdir. Bilge Tonyukuk’a getirdikleri haberlerle onu harekete geçiren, böylece Bilge Tonyukuk’un toplumla iletişimi sağlayan muhbirler de norm karakterler olarak önemli kişilerdir. Bunların dışında başta Bilge Tonyukuk’un mensubu bulunduğu Türk halkı olmak üzere çeşitli halklar fon karakter olarak anlatıda yer alırlar. Bahsedilen halklar, başkisinin yaşadığı ortamı somutlaştırır. Lider kültürünün hâkim olduğu metinde, halklar liderin yönetiminin iyi ya da kötü oluşuna bağlı olarak ilerler ya da zarar görürler.

Anlatıda nicel zaman hakkında kesin bir bilgi verilmemekle birlikte yazılış dönemi hakkında verilen ve yazarı hakkında elde bulunan bilgilerden hareketle anlatı zamanının 8. yüzyılın ilk yarısı olduğu kabul edilmektedir. Anlatıcı-kişinin doğumundan önceki döneme gidilerek oluşturulan iç hikâyelerle öyküleme zamanı anlatı zamanına kıyasla daha geniştir. İç hikâyede ortaya konan toplumsal problemler, anlatı zamanında çözülür. Kronolojik ilerleyen zaman, sorunlar çözülüp halk refaha erdikçe bunu temin eden anlatıcı-ana karakter kişi için bütünleyici bir hâl kazanır. Benzer şekilde mekân (Çin) iç hikâyede kapalı dar bir nitelik

taşıırken anlatı zamanında anlatıcı-ana karakterin başarılarını elde ettiği yerler anlatıldığı için açık mekânlara dönüşür.

Sonuç olarak, dilin veciz kullanıldığı, bu nedenle her unsurun ayrı ayrı önem kazandığı yazıtlara anlatıbilim açısından yaklaşıldığında olay örgüsü, anlatıcı, kişiler, zaman ve mekân gibi unsurların metnin iletisini ortaya koymaya ve vurgulamaya hizmet edecek şekilde bilinçle işlendiği göze çarpar. Bilge Tonyukuk, söz konusu yazıtlarda belli bir kitleye seslenmekte, bu kitlenin tarihî, siyasî ve toplumsal bir bilinç edinip kimliğini korumasını toplumun varoluşu açısından elzem saymaktadır. Bilge Tonyukuk'un seslendiği bu kitle, sadece kendi çağdaşları değil, çağlar boyunca tüm Türk milletidir.

Kaynaklar

- Akar, A. (2021). Yazılı Türk edebiyatının ilk büyük metni Tonyukuk yazıtı. *Kültür dünyamızın mimarları III*. (Ed.: Ekrem Ayan). Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları, 1-8.
- Aktaş, Ş. (1991). *Roman sanatı ve roman incelemesine giriş*. 2. bs., Ankara: Akçağ Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2001). Bilge Tonyukuk yazıtları üzerine birkaç düzeltme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 48 (2000), 11-18.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2021). Bilge Tonyukuk ve yazıtları. *IX. Uluslararası Türk dili kurultayı: Bilge Tonyukuk anısına* (Ankara: 26-30 Eylül 2021), 1. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Argunşah, H. (2016). Tarihî roman. *Tarih ve roman*. İstanbul: Kesit Yayınları, 9-28.
- Eagleton, T. (2012). *Edebiyat olayı*. (Çev.: Başak Yüce). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Eagleton, T. (2015). *Edebiyat nasıl okunur?* (Çev.: Elif Ersavcı). 1. bs., İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eco, U. (2013). *Anlatı ormanlarında altı gezinti*. (Çev.: Kemal Atakay). 7. bs., İstanbul: Can Yayınları.
- Eliuz, Ü. (2020). Yoldaki yolculuk: anlatıda zaman. *Route Education and Social Science Journal*, 7(6), 170-195.
- Enginün, İ. (2011). Orhun yazıtları: Besleyici güç. *Orhon yazıtlarının bulunuşundan 120 yıl sonra Türklük bilimi ve 21. yüzyıl konulu III. uluslararası Türkiyat araştırmaları sempozyumu bildiriler kitabı*, 1. Cilt. (Ed.: Ülkü Çelik Şavk). 26-29 Mayıs 2010, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 341-346.
- Ercilasun, B. (1997). Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun Orhun Abideleriyle ilgili romanı: Gönül Hanım. *Yeni Türk edebiyatı üzerine incelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 380-390.
- Fulford, R. (2019). *Anlatının gücü: Kitle kültürü çağında hikâyecilik*. (Çev: Ezgi Kardelen). 4. bs., İstanbul: Kolektif Kitap.
- Harvey, W. J. (2017). Romanda sosyal ortam. (Ed.: Philip Stevick, Çev.: Sevim Kantarcıoğlu). *Roman teorisi*. 4. bs., Ankara: Akçağ Yayınları, s. 176-194.
- Jahn, M. (2015). *Anlatıbilim: Anlatı teorisi el kitabı*. (Çev.: Bahar Dervişcemaloğlu). 2. bs., İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaplan, M. (2007). Göktürk yazıtları. *Tip tahlilleri: Türk edebiyatında tipler*. 7. bs. İstanbul: Dergâh Yayınları, 33-41.

- Kerman, Z. (2009). Gönül Hanım romanına göre Türk coğrafyasının yeniden keşfi. *Yeni Türk edebiyatı incelemeleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 254-258.
- Korkmaz, R. (2002). Romanda entrik kurguyu oluşturan değerlerin görüntü düzeyleri üzerine bazı öneriler. *A festschrift to Lars Johanson/ Lars Johanson armağanı*. (Ed.: Nurettin Demir ve Fikret Turan). Ankara: Grafiker Yayınları, 271-282.
- Korkmaz, R. (2017). Romanda mekânın poetiği. *Romanda mekân: Romanda mekân poetiği ve çözümler*. (Ed.: Ramazan Korkmaz ve Veysel Şahin). Ankara: Akçağ Yayınları, 9-26.
- Özkeçeci, İ. (2011). Orhun abidelerinin estetik ve muhtevasının önemi. *Orhon yazıtlarının bulunuşundan 120 yıl sonra Türklük bilimi ve 21. yüzyıl konulu III. uluslararası Türkiyat araştırmaları sempozyumu bildiriler kitabı*, 1. Cilt. (Ed.: Ülkü Çelik Şavk). 26-29 Mayıs 2010, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 653-668.
- Yıldız, O. (2014). Farklı bir "turan" yorumu: Gönül Hanım. *Türklük Bilimi Araştırmaları* 35, 263-281.

Extended Abstract

The Tonyukuk Inscriptions, located in the Bain-Tsokto region, hence also known as the Bain-Tsokto Inscriptions, were erected by Bilge Tonyukuk in the first half of the 8th century. The inscriptions have come to the fore with their historical value. Although it is pointed out that they have a literary quality, they have been examined mostly in terms of linguistic features. Written by a historical person and tell about historical events, the inscriptions were evaluated as a historical text and their fictional dimension was ignored. However, in the inscriptions, not only historical information is listed one after the other. Since the narrative aims to make the reader adopt a certain thesis, it is structured accordingly. Thus, it is an example of the narrative history genre. In addition, since Bilge Tonyukuk, the author of the inscriptions, is also the narrator and main character of the narrative, it is also possible to evaluate the text as "historiographic autobiography/fictional autobiography". The composition of the text was determined from the very beginning, and it was not messy thanks to a tight plot. Because the language is used economically, each element gains importance. When the inscriptions are approached in terms of literary devices, it is striking that elements such as plot, narrator, characters, and setting are consciously processed in a way that serves to reveal the message of the text. Bilge Tonyukuk addresses a certain audience; and considers it essential for the existence of society that people acquire a historical, political and social consciousness in order to preserve their identity.

How the composition is set up and the order in which the content is presented determine what stands out in the narrative; because the narrative is organized to deliver its message to the reader in the most striking way. The Tonyukuk Inscriptions begins with the narrator-main character Bilge Tonyukuk introducing himself. The first information Bilge Tonyukuk gave about himself is that he was born in China. He goes back to the past and explains why the Turkish people obeyed China at that time, and therefore why he was not born in his own land despite being Turkish. The embedded story is closely related to the main message of the text; it warns the Turkish people that if they do not learn from their mistakes, they may fall into the same situation again. From this point on, Bilge Tonyukuk tries to reveal how they built the country with İlteriş Kağan, especially by describing the wars they fought. He speaks highly of İlteriş Kağan's achievements and himself as his advisor. As a consultant, he served not only İlteriş Kağan, but also Türk Böğü Kağan and Turkish Bilge Kagan. Tonyukuk appoints Kapgan Kagan to power after İlteriş Kağan's death. Bilge Tonyukuk worked hard day and night during his reign, protecting his country. He emphasizes the importance of the consultant for the future of the people and the state.

The Tonyukuk Inscriptions, in which the personal life story is told by combining it with the life story of the society, is based on actions that progress by establishing a cause-effect relationship. It is written with a summarization technique based on accelerated narration. At a time when speed is of vital importance, the narrative's emphasis on speed as content and its construction with sentence structures for

fast reading show that the text is compatible in terms of form and content; which reveals that the narrative was not created randomly.

Characters also stand out as important elements in the inscriptions. Various communities are sometimes mentioned in the inscriptions; Masses are groups of people who rally when they follow their leaders or who go astray when they left the footsteps of their leaders. Some information is given about the communities, especially how many people they are and which “boy” (tribe/clan) they belong to; thus, societies are also highlighted with their distinctive features. Reporting the numbers of communities not only makes the narrative more realistic, but also allows comparison between opposing groups. The narrator approaches his people with compassion. In the narrative, the actual performers of the actions are the leaders as advisers and commanders.

Informants also draw attention as elements that provide action. The news they bring from outside moves Bilge Tonyukuk into action. When Bilge Tonyukuk learns the plans of the other khans about them, he thinks, evaluates, and finally determines how he will act. In these parts, the act of “thinking” is emphasized, so one of the secrets of a wise person as a counselor is to evaluate information correctly, and therefore to think properly. At this point, it is seen that having the accurate information is as important as thinking.

The events in the inscriptions are told in chronological order. Bilge Tonyukuk starts the narrative with his own birth and brings it to the moment he lives; however, the narrative takes the time back even further with the embedded stories it tells about the social events before his birth. For the reader who has not personally observed what happened in the geography described, or who has some information but does not have a thoroughgoing knowledge, the inscriptions provide information about both the history, the situation, and the future. Geography is fixed though time passes. If people can accumulate the knowledge of time correctly, they will also dominate the environment. Dominating the environment means being able to hold one's own future in one's hands.

There is a direct relationship between ruling over the geography and protecting identity and power. The prominence of spatial knowledge in the wars described in the later parts of the inscriptions confirms it. Mobility in relation to the life of a nomadic society is noteworthy here.

As a result, the Tonyukuk Inscriptions, as an example of the narrative history genre, were written with specific readers in mind. Therefore, compositional integrity is established accordingly. In order to increase its effect, literary devices were also used. Undoubtedly, this is one of the most important reasons behind the inscriptions being able to speak from the past to the present.